

КҮЖҮВҮСТУ, БИЛИВИСТИ, ДҮРЖУЛГАВЫСТЫ — ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСКА

(Улачымы, Эгези I-ги аринда)

Өнчүнү күрүндө аягы-аары эгезин болгон чорук турар. Күш-ажыл, шимчене эгезин, барааннар бугу-рудзеси болгон ачы-дуза чедирлешинин талазы-биле адаанайкыла тыткып келген.

Чоунуа хой нуруузу улу-хуунада чериг, сизен кезер шодериг, мал оодарлар, кодан чанинда унакостар-ды, дачаларыг, хуузууда эг-хорени салышкынныг. Агаар-бодуустун байдалы-дан хамаарыштыр Тыва орту-мак денел езуагар сөөлү элзэн каш он чылаар дугу-ауада бир-ле дугаарында бодун ногаалар, картофды болгон аш-чем таразы-биле хандырган.

Экономиканын чаа баала-мыс—биче болгон ортумак бугурулгелер тургузуузу турар. 1991 чылда Тывага 63 муң амыччынарлар 313 кооперативтер турган, амыч чедер эрликтериг эр-ден II муң бугурулгелер болгон сайгарышчылар бугу-Дочуулап чугаалаарга, эо-формаларын сонал баала-мы болур хуу ончулуглар тыткып келген.

«Тыва даб-дугу» болгон «Тыва кобальт» комбинат-тары кириштирибишан, бугу бугурулгелерин, со-хоотарын болгон колхо-тарын социал адыр республиканың бодундег алынган. Бичаарга социал адырын ашма немей алыр-кымырыда болгон бюджег-тин бодуну орулгалары ковуен турар.

1944 чылдын соонунда республика бир-ле дугаары-да алыр кураалырыг бол-ган. Устав капиталы алыр болгон чартыгында болгон хөгжүдөниң Тыва банкыга тургузунуу турар.

Тываны дегерей харылаа-рынга кирир херекте буттук түнөөлөр бар, анаа эргежк чугула инфраструктура тур-густуну тувар.

«1996—2000 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономикаг хөгжүдөниң күрүндө дегерей талаа-была соңгааларыг болбоо хемчеглер дугайында» Рос-сия Федерациязының Чаа-зын 1996 чылдын июнь 13-та докталааның I пункту-лунда дугуру республика-ныг демократияны экономик-тиг хостуг аоналарын тур-гузгарынын программазын кы-лыры тоотун турар.

Күрүне эргелен башкары-ламын реформанын чору-луг, каар политиказын сай-аарышкымын турар. Анаа эргежк чугула хойлулар төлөвилдерин амычыл, белеткеп эгезлөн.

Демократияны үндөсүн-дери республикага тургу-сунган, амыч чардык чорук, сөстүг хостуг хандыгынан, Кол чүгүл — шугумчу-леден болгон контролдан дашкаар зочалар амыч үеде биче чок.

Бичаалажок реформалар-дын даржыктын улуг болгон дөзүнүн бистин командазын хуузуу коруп турар. Реформалар улуг бердешкинер-лериг болгон тараыма чок чүдүлдер болгон.

Кижилерин тура-соруун-да, күзелдин хамаарыш-пас чыдааганнар бар турган. Бирээде, бир бугу-руде харылааларында өскө бугуруде харылааларыныч шилчешкени улуг социал сиплинишилериг болгон турар. Өнчүнү хуваалаан, капиталдын моноазыкныг биче эволюция болгон ха-маатты дайны чокка чорук турары эки-дир. Илал-доо болса реформаларыг моон-даштар күштер чок өскө дөзүнүн демелгээр апаар.

Илал, республика болса Россияныг чалыс аай эконо-миктиг, политиктиг болгон эрге-хойлууд дегемине чурттан турар. Реформалар чорудар талазы-биле федералдыг денелге болгон частыгарлар дөзүн Тыванын чыгу, күш-ажылды коллективтер, эргелен баш-карыла орнаныр улуг ко-гарала база таварышкыа. Уште, эге эрге-хойлуу баала-мы, концепцияны реформа-ларын эгезине чедир тур-гуспаан, Россияны денел-динге реформаларын эг чугула улаанышкынарын тодарай айтканын турган. Бичаанш бистин коман-дыс политиктиг, социал, эге-хойлу болгон национал програмаларын реформа-ларын кидин түдүк үезине амычыл илал ужура таварышкан. Соң азында чартыгаларын ортумак темптерин чедип алыр ар-гады болгон биче.

Алачтын соонда, Гайда-кы-биле чүвени эгезлөп, эг-тир негелде чок кылган, ор-тестерин өстүргени хамгы-ларын шыгжыларын чүгел үне чок болдурун эвес, харын бугурулгелерин саарыга хөргөжкенин унуткан. Бугу бараан бугу-дугуручелер чангыс шак иштиле бураашкына чала-аашкыан. Ол хөргөжкени күрүне бөгүнге чедип өстү-гүт, индексация кылбаан, О-харчылдар биле күрүне банк элзенин төлөүрү 10—15 хуу кызгарын чөдөлөрин берип

болур турган, шилчиге эконо-миккалыг дыка хос чурт-тар ол аргагы херек кырын-га ажыталаа турган. Бича-алаа-доо ону кылып шыла-ваан. Оң ожурунда кары-галыг экономикалыг болгон эге баалазы чамас бистин рес-публикамыска дыка аар со-гущукуну таварыштырган.

Реформаларын чоруда-рынга саалаашкынар, те-дир кылдынган чүдүлдер биче турган бе? Ол дуг-у-йш бистин чоуну болгон Парламентиниң мурунуга отеттарымыска айттып, боду-вустун эдилгестин кирип турган биче.

Бичаалаа-да, эртен беш чылдарда Тыванын хөгжү-дөниг нити үндөшкенин берип турар, оң кол уткаы болса бугуруде балдышкы-ны эвес, оң экономиктиг болгон социал айттарылар эвес, а чаа экономиказын болгон чаа нитилелдин үндө-шкенин тургузары болган-ды демелгээр херек. Про-граммалар амычыл улааныш-кы болгон шын шилалган, а салган сорулгаларын кол-дуула күрүндө деп санап турар биче. Ол дугайын Тыва Республикамын Президентиниң бистин болгон Чаааның Кү-рүне илеткелде тодарай айтканын.

Бистин кордакчыларымыс-ка кандаг болгон чүе ийик, а бичеге бо соңгулаарга кирир дөз шитир шен-тен тыткып келбэн. Шыг-жыс болонур ужура тавар-ышкы биче. Президентиниң бистин алаан-дужалдарына амычыланыштын беш берге чылдар соонуста аркан бол-гай. Амыч үеде бар калды-даа хемчөшкенир-биле алыр, ол дээр, тогугул хемчөл-дир, ол дээр, Тыва-да чурттан турар бугу кижилерин салым-чолуна бүрүч хамаарыж бодушкун-лур, бөдүн эвес стратегтиг бол-ган тактикни шиттирлер-дир, политиктиг болгон амычыл-агыны амычыл-хектер-дир, федерация Чувале-динге, Европа Чувалединиң парламент асадыбыштыга кылдыр чоруткан амычыл-а-лар. Бо бугу чүдүлдерин бо-дунга бичил-даа эргелен бол-дуна келдер чок эг шыг-жыкты биле аналткен көрү-ужурут турган биче. Аны бо-дуну үндөшкенир-биле оң кайы чир шынтыг бол-гон чөстүг турганын чүгел соңугу бичир. Бичаанмыска дыка шынтыг харын-лаа хил-чештиг бодоларын соон-да база бир хуусаала соң-гугуру деп шиттирерин ху-узуу алган биче. Бо талаа-мы биле мөраалдыг эргелен бар, республиканы үндүгү баш-карынага күрүне, билин-вие болгон туркутамыс бар деп болдой биче.

Бирээде, бодуустун чоңу-вусту хой аазаашкынар-биле, бай-байлаа болгон чараш амычылдыг шараашкынаа аазап, мегелевэн биче. Харыч реформалар үезине чөстүг бердешкенир, частыгар-лар үнүп кэрин дорту-биле чугаалан турган биче. Илалыг шылгалаларын амыч үеде экономикамы сайгарыа, күшүг Япония, АКШ иш-каш демократияг күрүндө эркен. Бичаанган шыгыс тоңчүктен экономикалан оржук экономиканыч шил-чиг үеде бодуустун кол сорулгалыг салгынар бугу-дунур бодурунга өренирин-дир, боттары хандыгынын чар арларын кижилерге бөзүткө, хандыгыныг чө-пөс чоңуу кагбазычче ула-ландырган биче.

Илал, эртен беш чыл-дарда чаа социал-политиктиг болгон экономиктиг байдал-дарга амычыл-агыны чоруда-рыныг үнелеп четпес дур-жугалыг алымыс, деви-скаар болгон дегерей денелдерине калбак амычыл-агы харылаалар тургу-сунган. Бо үенин дугузуун-да нитин-биле найралдыг болгон профессионал бил-диг, үе-шатын боловас, бе-елгелерге тоорубас кижигу-нерле команда тургустун-дир. Чамдыг өскерилер-дин чамдыг таарыштыр-ларын кылган, оң составын таланылдыг амычыларын нитин-чен чаа күштерин кы-рип алган, республиканы кризистен уштан ап болур деп болан турар биче.

Уште, байдал чидиг болуп, чамдык частыгарлар турган-ды болса, кижилерин бугу-руде болгон билишкенин камгалат аланымыс биче-дык чугула болгон. Бо чүдүлдерин кожуунарже хой удаа албан чорувустан ие коруп турар биче, биче кээт турар чагаларын болгон дилеглерин чоунунден кору-турар биче. Сөөлүг үеде кижилер президентиниң баа бир хуусааныга депшитти-рерин ас болгон бичемле-диге хой чок биче сана-даан.

Алачтын соонда чүд дие, чурттан амычылалыг бугу талааларын чартыр талаа-мы үндүрген күрүнегиз-киниривис чаа беш чылда элзө-биле эгиттинип кел-дир биче бугурулгелер биче. Эр үеде беш бистин чугу-лал жөлбөзүнө «чедил-кени» деп чыгыс сөстү ар-гарын башкыларыны эми-левон... мурунуга тода чуга-лаапта кылдыр болан а-тан чүдүвүстү эгезинге че-

дирер бис деп чугаалаар болдувуса, бисти шын би-дирер боор силер. Биче эне күзедиг болгон үнелеш шилал ол болур ийик. Бис болгон бистин командамыс долу күш-биле илччаар амычылдар деп турар.

Бистин соңгула мурун-уга программамыс болса бодуну утка-шынарын та-лазы-биле партияларын про-граммаларына хамаарыш-пас болгон эг калбак поли-тиктиг талаларын корүштө-ринге баа туруш-бодаларында дуржул турарын дем-делгексөөн ийик биче. Ону шилп алганымы үндөшкени оларын иегелдериниң Тыванын байдаларына таарыж турары, оң чоунуң эрге-ажыктарыга дугуку турары. Моон алган көргөс, ол чүдүлдер республиканы сайгарыш хөгжүдөр херек-ке бугу конструктортиг күш-терин каттыштары чедип алынган, политиктиг турму байдалды, хамааттыг эгезил-диги болгон хой-нитин чө-пшөргөжлөгөн бичылгаа болгон хөгжүдөр арган берип турар. Оң оза болса демократия үнелү чүдүлдер, сайгарыш күрүне, болат улугу эрге-чагырга, хама-ты нитилелдин тургузары, ажыктар рынок экономика-зы, хандыгылаз чептестөөн деткири, эрге-хойлу болгон корум-чурум бооп турар.

Бистин программамысты үнел дөзү болса кылган чүдүлдерин болгон 1992—1996 чылдарда реформаларын чоруп келгенини дугай-ында Күрүне илеткелдин амычыл чүдүлдериниң шыгыс анализатэни болур.

Реформаларын чорудар-нын баштайгы үе-чаданы эркен болгон ийгилигенин чоңузууда, баа-ла дыка нарын үе-чадалаа буру турар биче. Оң нарын бооп турарыны чыдагааны болса ону мурунугагы ГДР-дин девискарды Германия-да ишкан Россияныг болгон Тыванын экономиказын до-лузу-биле чаартыры, оң чугу-ла улаанышкынарын бол-галы биле республика эки-номикамы система езуагар өде тургузар программамы ботандылары чедип алыр-болур. Ийги үе-чада доо-тук турар үеде ашалаанды-рымын болгон күш-ажыт-чым илелки чортуу эер, турум чорук бичаар, Ты-

ваның үшкү үе-чадаже шилчиринге, XXI чүс чыл-дарда турум хөгжүдөниң оруучче үнер үе-чадалаа чогуур байдаларын тургу-зар.

Программамың түнелс со-рулазы болса күштүг рынок экономикалыг, эрге-хойлу-дугу, улугузуун амычылдар денели толентиг хамаатты нитилелдин тургузары, Мын-дыг нитилел, амычылдар бодуунын кайгамык сал-гыраштыг экономикалыг бол-гон амычылдар денели бө-дик улуг-биче чуртгарын чедилкирерин херечилеп турар. Бо бугуру чорук тур-гар биче. Келер үеде рефор-маларын чорутканымыстың түнелсине кайгамыктыг Тыва чуртувус экология тала-зы-биле арыг болуруну дегерей үзегери, чаа-чаа технологияларын, дегерей турмузын болгон шити-лаанын чурту апарырга бузу-рет, иделг болгон күзөл биче бар. Бистин чо-нуустун саы хой катан өскө, оң илелкелгадыг денели чөстүг көрбөн бе-диктерге чедер.

Бистин политиктиг үеде-виз—демократияг эрге-хой-лууд күрүне—ажыктар рынок экономикалыг болгон амычылдар денели толентиг, Чоон болгон Варын күс-терин, Соңу болгон Му-руу чүктөрин бугу чурт-гары-биле амычыл-агы, культу-ра болгон эртем харылаалары ажык, Россия Федерацияны-н ден эргелен субъектианы тургузары.

Сорулганы чедип алырныг херектиг бугу чүдүлдер — ол дээр, хамааттыгың бузу-рет, оң-биле калы амычыл чүдүлдерин амычыл-галга бязым бурзууде шиттирлер, чүктүдүг бол-тандылары болур.

Беш чыл иштиде кылган амычылдыг өтөдүр берип, эркен орууустун анализин кылды тура, бис моон сон-гары чартыгаларымыстың ийи уагу улаанышкынаа айттып турар биче.

Бирээде, реформаны чорут-кан болгон баштайгы чүгөр түнелдерин берген чедерге дилчид-биле улам бурунгар-лаа биче.

Илал, ашалаандырымын-ны улам илелкилер биче, агар болгон үлетур политикамы мурунвалыг, тууду индустриализ улам хөгжүлөр биче.

Дөдү Хуралче хойлуку-дугаа саалаал кирир эрге-вугулар республиканын Кон-ституциянын сайгарышкы ор-улгаларын дугайында декла-рациянын шын-мегезин ха-маарышпас эскертине тодар-дур. Оларын кадыкшыг байдалы хамаарышпас эми-с комиссиязы шыгжар. Пре-зидент болгон оралакы-пре-зидент соңгула ламинияны үзүрүгү. Илал кээр өл хуусаала эрге-чагырамы өскө кижиге дамчыларымы механизм херек апаар.

Структуруг өде тургу-зуушкунун аргазы-биле эргел-ден башкарыла апардып улам күштүг болгон ажыктар кылдыр тургузар биче.

Конституция суаңу бугу чоң соңугу. Энтитириле сүдүлери, хоочунур судия-ры акылдан эгелер бээр. Оларга сан-хоо болгон мате-риалдыг дузаны чедер.

Чирер бис деп чугаалаар болдувуса, бисти шын би-дирер боор силер. Биче эне күзедиг болгон үнелеш шилал ол болур ийик. Бис болгон бистин командамыс долу күш-биле илччаар амычылдар деп турар.

Бистин соңгула мурун-уга программамыс болса бодуну утка-шынарын та-лазы-биле партияларын про-граммаларына хамаарыш-пас болгон эг калбак поли-тиктиг талаларын корүштө-ринге баа туруш-бодаларында дуржул турарын дем-делгексөөн ийик биче. Ону шилп алганымы үндөшкени оларын иегелдериниң Тыванын байдаларына таарыж турары, оң чоунуң эрге-ажыктарыга дугуку турары. Моон алган көргөс, ол чүдүлдер республиканы сайгарыш хөгжүдөр херек-ке бугу конструктортиг күш-терин каттыштары чедип алынган, политиктиг турму байдалды, хамааттыг эгезил-диги болгон хой-нитин чө-пшөргөжлөгөн бичылгаа болгон хөгжүдөр арган берип турар. Оң оза болса демократия үнелү чүдүлдер, сайгарыш күрүне, болат улугу эрге-чагырга, хама-ты нитилелдин тургузары, ажыктар рынок экономика-зы, хандыгылаз чептестөөн деткири, эрге-хойлу болгон корум-чурум бооп турар.

Бистин программамысты үнел дөзү болса кылган чүдүлдерин болгон 1992—1996 чылдарда реформаларын чоруп келгенини дугай-ында Күрүне илеткелдин амычыл чүдүлдериниң шыгыс анализатэни болур.

Реформаларын чорудар-нын баштайгы үе-чаданы эркен болгон ийгилигенин чоңузууда, баа-ла дыка нарын үе-чадалаа буру турар биче. Оң нарын бооп турарыны чыдагааны болса ону мурунугагы ГДР-дин девискарды Германия-да ишкан Россияныг болгон Тыванын экономиказын до-лузу-биле чаартыры, оң чугу-ла улаанышкынарын бол-галы биле республика эки-номикамы система езуагар өде тургузар программамы ботандылары чедип алыр-болур. Ийги үе-чада доо-тук турар үеде ашалаанды-рымын болгон күш-ажыт-чым илелки чортуу эер, турум чорук бичаар, Ты-

ваның үшкү үе-чадаже шилчиринге, XXI чүс чыл-дарда турум хөгжүдөниң оруучче үнер үе-чадалаа чогуур байдаларын тургу-зар.

Программамың түнелс со-рулазы болса күштүг рынок экономикалыг, эрге-хойлу-дугу, улугузуун амычылдар денели толентиг хамаатты нитилелдин тургузары, Мын-дыг нитилел, амычылдар бодуунын кайгамык сал-гыраштыг экономикалыг бол-гон амычылдар денели бө-дик улуг-биче чуртгарын чедилкирерин херечилеп турар. Бо бугуру чорук тур-гар биче. Келер үеде рефор-маларын чорутканымыстың түнелсине кайгамыктыг Тыва чуртувус экология тала-зы-биле арыг болуруну дегерей үзегери, чаа-чаа технологияларын, дегерей турмузын болгон шити-лаанын чурту апарырга бузу-рет, иделг болгон күзөл биче бар. Бистин чо-нуустун саы хой катан өскө, оң илелкелгадыг денели чөстүг көрбөн бе-диктерге чедер.

Бистин политиктиг үеде-виз—демократияг эрге-хой-лууд күрүне—ажыктар рынок экономикалыг болгон амычылдар денели толентиг, Чоон болгон Варын күс-терин, Соңу болгон Му-руу чүктөрин бугу чурт-гары-биле амычыл-агы, культу-ра болгон эртем харылаалары ажык, Россия Федерацияны-н ден эргелен субъектианы тургузары.

Сорулганы чедип алырныг херектиг бугу чүдүлдер — ол дээр, хамааттыгың бузу-рет, оң-биле калы амычыл чүдүлдерин амычыл-галга бязым бурзууде шиттирлер, чүктүдүг бол-тандылары болур.

Беш чыл иштиде кылган амычылдыг өтөдүр берип, эркен орууустун анализин кылды тура, бис моон сон-гары чартыгаларымыстың ийи уагу улаанышкынаа айттып турар биче.

Бирээде, реформаны чорут-кан болгон баштайгы чүгөр түнелдерин берген чедерге дилчид-биле улам бурунгар-лаа биче.

Илал, ашалаандырымын-ны улам илелкилер биче, агар болгон үлетур политикамы мурунвалыг, тууду индустриализ улам хөгжүлөр биче.

Дөдү Хуралче хойлуку-дугаа саалаал кирир эрге-вугулар республиканын Кон-ституциянын сайгарышкы ор-улгаларын дугайында декла-рациянын шын-мегезин ха-маарышпас эскертине тодар-дур. Оларын кадыкшыг байдалы хамаарышпас эми-с комиссиязы шыгжар. Пре-зидент болгон оралакы-пре-зидент соңгула ламинияны үзүрүгү. Илал кээр өл хуусаала эрге-чагырамы өскө кижиге дамчыларымы механизм херек апаар.

Структуруг өде тургу-зуушкунун аргазы-биле эргел-ден башкарыла апардып улам күштүг болгон ажыктар кылдыр тургузар биче.

Конституция суаңу бугу чоң соңугу. Энтитириле сүдүлери, хоочунур судия-ры акылдан эгелер бээр. Оларга сан-хоо болгон мате-риалдыг дузаны чедер.

Чирер бис деп чугаалаар болдувуса, бисти шын би-дирер боор силер. Биче эне күзедиг болгон үнелеш шилал ол болур ийик. Бис болгон бистин командамыс долу күш-биле илччаар амычылдар деп турар.

Бистин соңгула мурун-уга программамыс болса бодуну утка-шынарын та-лазы-биле партияларын про-граммаларына хамаарыш-пас болгон эг калбак поли-тиктиг талаларын корүштө-ринге баа туруш-бодаларында дуржул турарын дем-делгексөөн ийик биче. Ону шилп алганымы үндөшкени оларын иегелдериниң Тыванын байдаларына таарыж турары, оң чоунуң эрге-ажыктарыга дугуку турары. Моон алган көргөс, ол чүдүлдер республиканы сайгарыш хөгжүдөр херек-ке бугу конструктортиг күш-терин каттыштары чедип алынган, политиктиг турму байдалды, хамааттыг эгезил-диги болгон хой-нитин чө-пшөргөжлөгөн бичылгаа болгон хөгжүдөр арган берип турар. Оң оза болса демократия үнелү чүдүлдер, сайгарыш күрүне, болат улугу эрге-чагырга, хама-ты нитилелдин тургузары, ажыктар рынок экономика-зы, хандыгылаз чептестөөн деткири, эрге-хойлу болгон корум-чурум бооп турар.

Бистин программамысты үнел дөзү болса кылган чүдүлдерин болгон 1992—1996 чылдарда реформаларын чоруп келгенини дугай-ында Күрүне илеткелдин амычыл чүдүлдериниң шыгыс анализатэни болур.

Реформаларын чорудар-нын баштайгы үе-чаданы эркен болгон ийгилигенин чоңузууда, баа-ла дыка нарын үе-чадалаа буру турар биче. Оң нарын бооп турарыны чыдагааны болса ону мурунугагы ГДР-дин девискарды Германия-да ишкан Россияныг болгон Тыванын экономиказын до-лузу-биле чаартыры, оң чугу-ла улаанышкынарын бол-галы биле республика эки-номикамы система езуагар өде тургузар программамы ботандылары чедип алыр-болур. Ийги үе-чада доо-тук турар үеде ашалаанды-рымын болгон күш-ажыт-чым илелки чортуу эер, турум чорук бичаар, Ты-

ваның үшкү үе-чадаже шилчиринге, XXI чүс чыл-дарда турум хөгжүдөниң оруучче үнер үе-чадалаа чогуур байдаларын тургу-зар.

Программамың түнелс со-рулазы болса күштүг рынок экономикалыг, эрге-хойлу-дугу, улугузуун амычылдар денели толентиг хамаатты нитилелдин тургузары, Мын-дыг нитилел, амычылдар бодуунын кайгамык сал-гыраштыг экономикалыг бол-гон амычылдар денели бө-дик улуг-биче чуртгарын чедилкирерин херечилеп турар. Бо бугуру чорук тур-гар биче. Келер үеде рефор-маларын чорутканымыстың түнелсине кайгамыктыг Тыва чуртувус экология тала-зы-биле арыг болуруну дегерей үзегери, чаа-чаа технологияларын, дегерей турмузын болгон шити-лаанын чурту апарырга бузу-рет, иделг болгон күзөл биче бар. Бистин чо-нуустун саы хой катан өскө, оң илелкелгадыг денели чөстүг көрбөн бе-диктерге чедер.

Бистин политиктиг үеде-виз—демократияг эрге-хой-лууд күрүне—ажыктар рынок экономикалыг болгон амычылдар денели толентиг, Чоон болгон Варын күс-терин, Соңу болгон Му-руу чүктөрин бугу чурт-гары-биле амычыл-агы, культу-ра болгон эртем харылаалары ажык, Россия Федерацияны-н ден эргелен субъектианы тургузары.

Сорулганы чедип алырныг херектиг бугу чүдүлдер — ол дээр, хамааттыгың бузу-рет, оң-биле калы амычыл чүдүлдерин амычыл-галга бязым бурзууде шиттирлер, чүктүдүг бол-тандылары болур.

Беш чыл иштиде кылган амычылдыг өтөдүр берип, эркен орууустун анализин кылды тура, бис моон сон-гары чартыгаларымыстың ийи уагу улаанышкынаа айттып турар биче.

Бирээде, реформаны чорут-кан болгон баштайгы чүгөр түнелдерин берген чедерге дилчид-биле улам бурунгар-лаа биче.

Илал, ашалаандырымын-ны улам илелкилер биче, агар болгон үлетур политикамы мурунвалыг, тууду индустриализ улам хөгжүлөр биче.

Дөдү Хуралче хойлуку-дугаа саалаал кирир эрге-вугулар республиканын Кон-ституциянын сайгарышкы ор-улгаларын дугайында декла-рациянын шын-мегезин ха-маарышпас эскертине тодар-дур. Оларын кадыкшыг байдалы хамаарышпас эми-с комиссиязы шыгжар. Пре-зидент болгон оралакы-пре-зидент соңгула ламинияны үзүрүгү. Илал кээр өл хуусаала эрге-чагырамы өскө кижиге дамчыларымы механизм херек апаар.

Структуруг өде тургу-зуушкунун аргазы-биле эргел-ден башкарыла апардып улам күштүг болгон ажыктар кылдыр тургузар биче.

Конституция суаңу бугу чоң соңугу. Энтитириле сүдүлери, хоочунур судия-ры акылдан эгелер бээр. Оларга сан-хоо болгон мате-риалдыг дузаны чедер.

Чирер бис деп чугаалаар болдувуса, бисти шын би-дирер боор силер. Биче эне күзедиг болгон үнелеш шилал ол болур ийик. Бис болгон бистин командамыс долу күш-биле илччаар амычылдар деп турар.

Бистин соңгула мурун-уга программамыс болса бодуну утка-шынарын та-лазы-биле партияларын про-граммаларына хамаарыш-пас болгон эг калбак поли-тиктиг талаларын корүштө-ринге баа туруш-бодаларында дуржул турарын дем-делгексөөн ийик биче. Ону шилп алганымы үндөшкени оларын иегелдериниң Тыванын байдаларына таарыж турары, оң чоунуң эрге-ажыктарыга дугуку турары. Моон алган көргөс, ол чүдүлдер республиканы сайгарыш хөгжүдөр херек-ке бугу конструктортиг күш-терин каттыштары чедип алынган, политиктиг турму байдалды, хамааттыг эгезил-диги болгон хой-нитин чө-пшөргөжлөгөн бичылгаа болгон хөгжүдөр арган берип турар. Оң оза болса демократия үнелү чүдүлдер, сайгарыш күрүне, болат улугу эрге-чагырга, хама-ты нитилелдин тургузары, ажыктар рынок экономика-зы, хандыгылаз чептестөөн деткири, эрге-хойлу болгон корум-чурум бооп турар.

Бистин

КҮЖҮВҮСТҮ, БИЛИВИСТИ, ДУРЖУЛГАВЫСТЫ — ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСКА

(Точузу. Эгеэн 1-ги, 2-ги арналарда).

Билш болбаазырадылгы комплекзин хөгжүдериин программанын Чазак ажилдап кылган, ону ажылгалга киргенин соонда чыжилгезе шыдажыр продукцияны (шпонну, яши чогузуудак болгаш яши волокозундаа плиталарын, мебельди шиттерин, мебельди, оске-дээ чүдүлери) бүдүрүп, республиканын ийш белеткээр бүгү бүдүрүлгелерин күчүлери ажылдап, ажилдаар черлерин иймей ажилдап болур.

Дат-толбаазырадылгы үлестүрүлгө өзүлү алыштыгыны чыгарып берүү артаар. Алышты тарымк черлерин, Таранын руна тыяштыгы черин ажылгалга киргенин соонда оон хемчээли улам улгайар. Ювелир кылыгыларын бүдүрүлгө эгелээр.

Хомур-даш тыяштыгынын хемчээлин апаар хергелдин озуленин дүштүрү күвүлдер. 1997 чылдан эгелеш даш дүштү болбаазырадылгы эгелээр. Баштайгы үеде чемге ажылгавас дүштү, оон соонда чемге каар дүштү ал турар апаар.

«Тыва кобальт» компания каттап тургузары чугула сорулга болуп артыштылар. Компаниянын артыкчылыгы болбаазырадылгы бүдүрүлгө баштайгы баамын кылдып эгелээр. Байдалдын кайы хире алаарын көрүп туугаш Терги-Хаянды мон-

гун-суу бүдүрүлгенин каттап тургузарынын айтырып ажилдап кылдынар. Инвестицияны идеякейжидиг эгелээр болуусу, тудуг материалдар үлестүрүп каттап тургузарына болгаш улам сайырадырынга идигин бээр. Тууйбу заводтар, чыылда демир-бетон кылыр бүдүрүлгө эде кылдынар, оон түнелинде тус черини чиг эддин ажылдап тургаш тудуг материалдарын бүдүрүп көвүдээр. Даштыкырыкка даг-дүгүн хергелээр кыжыл тывылган, ычанган оон бүдүрүлгенин көвүлгө болур. Тыва даг-дүгүн компания Россиянын болгаш цызын хаара тудуп тургаш, матийн база керимий оксидин апа болур, черин даянган кылгавар бүдүрүп бүдүрүлгени ажилдаар.

Республикага «Газель» дээн хевирдин автомобилдерин болгаш белик техник-лотуг электронуг техниканы чыны кылып бүдүрүлгени ажилдап талазы-биле Чазактын кылып чорууп турар ажилдын оңиангезе чедирер сорулга салдынган.

Улетүр болгаш кодээ ажил-агыш бүдүрүлгенин хөгжүдери биле чегелештир бергелер-херекселер болгаш, техника септеринге бүдүрүлгелерин негелдеп каттап тургустунуп келип, оон улам мында металл болбаазырадылга адыры тургустунар.

Кичээлгеини болгаш деткимчени-кодээже

Кодээ ажил-агышга чемге хергелээр тараанын 40—50 муң тоона чедир магадылганын, чыызаваас бүдүрүлгенин чедип алыр; бие хемчээлдин фермаларын тургузуп тургаш Кызыл, Шагаан-Арык, Ак-Довурак хоорайларын чурттагыч чоңуң сүтке болгаш сүт продуктуларынга негелдеп алыр; дүк, олак, бөдүрүлгө, алышты чыгарып берүү, ажилдап бүдүрүлгенин, кодээни баран бүдүрүлгелерин, кыжылгезе ажил-агыштын кылыр ажил-агыштын хемчээлин көрүп туугаш Терги-Хаянды мон-

дукцияны сайгарарыны, чемичиштилелерин болгаш мал чемин саларынын, сак-хоо болгаш салды талазы-биле ачы-дузаны чедирерини айтырылганын дорт конгресс алыр сорулга салдынган.

Дортте, араатарже болгаш хуу дуузалал ажил-агыштарын эгелээр — үрүмек баран бүдүрүлгелерин оона кичээлгеини улаар, оларын баран чедиреринге лезини-биле каттап материал-техникалык хандырылганын, илгилгезе үрүмек, уксаажылылга болгаш ветеринарияга хамаарып турган технология чурттагыч киргизтирер эргежок чугула.

Шуштурулганын бүгү азырадылгы — черин, биликанын, технологиянын, белеткелдин, сөөртүлгенин, шыгааштыгынын, болбаазырадылгынын, продукциянын сайгарылыгынын үзүк-сөксөөл чок ажилды хандырып эргежок чугула.

Үрүмек баран бүдүрүп турар үеде өрнү, араатарын шыгарып системанын каттап ажилдап эгелээр чугула болуп турар. Күрүнгенин талазын манаа ону каттап тургузулганга, дерин кылыр кылыр болгаш технологиянын ажилдап кылдырынга дуза хемек.

Беште, ажил-агыштар арасында оруктарын септер, ажилдаар болгаш тудар, кодээни чурттагыч черлерин ийкөөр дерини-биле кылыр, малчыларын чамдык тургаларына бие ГЭС-терин болгаш оске-дээ черлерин ажилдап кылган электи энергияны киргери дээн шыкшап айтырылганын күрүмек программанын дегислине чедир тургузары чугула.

Алыда, салдынган бо сорулгаларын аграр эртемини киргилгезе чокта шиттирлээр берге дээзин аки билит турар бис. Бисте эртен-кешинде алыр черлерин колдонуш рынок экономикаын, амы үенин байдалын долуу биле барым-даалап тургаш продукция бүдүрүлгенин технологиянын алыр чугула айтырылганын кичээлгеини улаандырып тургаш, деткир суртулганы шиттирлин-биле салган бис.

Чедиле, чаштар кичкөөндигинден эгелээр, пенсонерлерге амылардын чогулгалыг дегислине тургузары чонуну, ылангыя хергеленини кышы үеде ажилче хаара тударына чедир кодээни социал айтырылганын бүрүң-биле билит кичээлгеини түвүчү турар.

Тыва колдонуш тургузарынын үнденин, кодээ экономикаын озуленин тавал болуп чурттап турган шиттирлээр оона кичээлгеини негеп турар.

База адырларынын ажилынын идгелдин бедидер

Улетүр болгаш кодээ ажил-агыш бүдүрүлгенин, социал адыры сайырадырынын өзүлү негелдеп болза, база адырларынын, —энергетиканын, транспортун, орук ажил-агышын, харылаанын үзүк-сөксөөл чок ажилдаар болур.

Кызыл, Ак-Довурак, Ховы-Аксы ЧӨТ-теринин ажилы доктамаат контролга турар, Кызыл ЧӨТ-ти калбарып ажил доостур.

Транспортту сайырадырынын, чүчү автомобилдеринин болгаш автобустарын партияны чартыгы-биле, автотранспортун база бүдүрүлгенин быжылаары-биле, Саян-Шушенск ГЭС-тин сүт шыжамырын дамчытыр суртурун шиттедери биле, Тыва

ваны делегейин агаар артыкчылыгынын системанын кичери-биле холбаштырып турар бис.

Республиканын харылаа системасын, шынар талазы-биле чаа техникте дегислече көдүрүр. Саннар тудуштарын телефон станциязын ажилгалче киргенин соонда республиканын чурттагычлары Россиянын-даа, даштыкылар-даа тураларына чери-биле автоматтыг харылаанын тудар аргалыг апаар.

Бодунуң күсели-биле амыдыраарынче чүткүүр

Бюджет политиказы республиканын болууну оруктагыны көвүдериинге болгаш дотациялыг чорукту кызырадылгы үнденилгенин тургустунар. Республиканын сак-хоо балансында болууну оруктагынын улуу 1993 чылда 11 хуу турган болуп, 1996 чылда 32 хуу чедир өскөн, Республикада чыгындыр ундүрүлгенин туну 203,2 млрд. рубль болган, денсия фондузуну санааштыкы—154 млрд. рубль, социал страхование фондузуну—30 млрд. рубль, чоңу ажилче хаара тудар фондузун—10 млрд. рубль, медициналык страхование фондузуну—17,5 млрд. рубль, орук фондузуну—14 млрд. рубль шилчтинген.

Ундүрү оонарын базазын калбарып талазы-биле ажил мөөн соңулар-даа уламчылаар. Россиянын Ундүрү колдонуш хуулап алыр соонда дика болгаш, билгилер болгаш ажилдыг үндүрү системанын ажилгалчыларына тарымчалыг байдалар тургустунар. Бюджет дегислинин алы-биле оруктагылар артыктылар, федерация, республика болгаш кээ-жун денелинге реестрлер тургустунар. Бюджеттин оруктагы көзүн күсүлери дээш суму, коңун болгаш хоорай ундүрүчүлүгүнүн хемчээлгезе бедидер.

Ундүрү оонарын базазын сайырадырынга он кол чүдүлүк бүдүрүлгенин шиттедери. Кызыл-даа ажилды шитти алыр чоруктагы үнденилгезе, черин, ситен көзөр чедирер, олар-бедидерлерин эгелээр эргенин ажилдап тургаш хамаат кичи бүрүң, оң-бүлө бүрүң күрүнгенин көрүскен деткимченинге даянып турган суртуну, коңунуңуң, хоорайны болгаш бүгү — республиканын оруктагыны көвүдериинге болгаш салымчынын киргери ужурут. Доктадылгы тургустун денелден артык оруктагы кемей алыр болза, ону хаччөөс.

Богунуң денелге болаарга, үндүрүлгө саны 2—3 каттап кызылыр. Бичээл-дээ чүдүрү оонар базазы бие бизнесте улам сайырадырынын, хуу сайгарык чыгарыны болгаш юриктик эртемини киргилгезе саны 2—3 каттап өстүргенин күсүл-биле оозе ужурут. Арага-водка кылыгылар

тудар аргалыг апаар. Спутник харылаанын хөгжүдериин төлөвилдин боттандырган соонда иракта чурттагыч черлерин чоңу турум телефон харылаадылгы болуп болгаш Россия телевиденинине бүгү каналдарын коор аргалыг апаар. Күчүлүг радиодамчылык чыгарып тургускаан соонда чурттагыч чоң бүрүң-биле радио дамчыдыгызынча хаара туттунар.

Социал политиказын мурнады көөрү-нациянын мөзү-шынар талазы-биле арылганыры база сүзүүнүң каттап тургустунары-дыр

Хүндүлүг сөгүкчүлүк! Мөөң амыдыралымын шоктазы силерге билдингир. Кымыла болуп ажилдап чораш — тудугу ажылды, шериг, спецназ, ажил-агыш ундүрүчүлүгү, күрүмек алыр-хаакчыгы, партия ажилдагычымы, Чазак Баштыны — үрүмүк мындагы принципту ундүрүчүлүк кылды чорум; кээде улам массаларын аразынга кооруп, оларын дугайында бүгү чүдүлү билер, чоңун амыдыралымын чурттаар, чол-биле кады демкиг болур. Оон сөгүл-коңуну биле, чоңун сүзүүнү коддериинге дууларар.

Социал политиказын чоруду тургаш чоңуна ол принципту ундүрүчүлүк болуур мөл. Берге болгаш партия соонда, ол кичинин сүзүү-биле, кичи бүрүстүң мөзү-шынарымыс, арын-чүрүстүң биле холбашкан. Берге чүчү чүд дээр, ол бүгү бистин командавыстын кынаар кылыр биле бистин эвес, оон ужуру мындагы; бис материалдык көрүшүңүңүң чуртка кичкитингенин бис, ол чуртка, бистин маалдыгың эртең уеви-биле чегелештир. Хамык чүчү халас дээринин, азырадык чорукту психология күрүмек политиказын денелинге албадал-биле сыгартып турган, улаан-болд байкатары чидип турар.

Бисте амыдыралымын бо чедип философияны ундүрүчүлүк болуур бис. Тыва дээрге бүрүңү төөгүчүлүк, Тыва дээрге бот-догунуңаң республика-дыр.

Тыва дээрге Россия-дыр. Тыва дээрге Евразия-дыр. Тыва дээрге 21 чүс чыл, дигитерин, үелерин, шитти-лаанга-көзгөрдериң бедидер-дыр.

Бистин ажил-хергезистинг утказын болаа дараазында чүдүлүк арасында таарылылга алыр алышты хандыраарыны орук-биле бургунаары болур.

Кичи, Нитилең болгаш Ортемчей арасына; төөгү болгаш 21 чүс чылда келер үе арасына; Россия, Делегей болгаш Тыва арасына; кичиниң материалдык болгаш сүзүлүг үнденилгенин арасына.

Бистин национал идеявыстын сорулгезе болза бистин эвөөш санын чоңуусту камгалат арттырар, ол Россия, Кызыл, Топ Азия—Улуг цивилизациялар арасында тургаш, эстип-чиде бербей, хамык сяр дедир, күштүг сүзүктүг, хой санын аларган турары-дыр.

Болуустуң дуржулгавысты, хой салгалдарын дуржулгаларын өөренип, нитилелерин көрүп тура, социал реформаларын тудуш, бүрүн проблеманы хергезиң деген үедегелге келген хем. Ол ажилдап кылдынган, оон боттандырып эгелээр.

Мээ-медерени инаттырган чоңун келер үең чок. Ычанган хамыктын мурнунда чогадыкчы өзү-биле болуп келер, дөгөт-дөгөт угааның, дүңгүңүңе болаары, көңүгү өскө байдалдары бот-касарлап ажилдап билер кылдыр херек. Ол сорулгалык өзү угааныңаңың — эртек уенин, амы болгаш келер үенин генийлериниң программасын боттандылар.

Президентиниң чанынга Тыванын шыларга чагаалчылары, төөгүчүлери, философия, эмицилер, банкылары, чогаалчы болгаш кичкитинг интеллигенцияны келер турар Чөвүлгөдү тургав бис, делегейге сургаалың, ат-алардыг эртемденерин, социалыктерин чааар бис.

Өрбөлөг, эртем, чогаал, уран чүдүлү, эртен-кешиниң, бие, экономика, спорт, медицина, экология, социология талазы-биле Россиянын болгаш делегейини денелинге чедип турар шыларгаңай ажилдары, түнелери дээш кичир бикир, тымыр «Тыва Республиканы Адыл Дентер» күрүмек маалдыгы тургустунар. Шаң ол кезек үеде Тыванын интеллигенциянын келер үедегиз оңагайлыгынын үнденин болур. Чоңун Угаанынын, Салым-чанынын база Мергеннин улам ырай сайыралы оон эгелээр.

Социал политика амыгызын улам улам ийкейлик чорутунар, мурнунда хуулаң алгаштың хойдулар болгаш программаларын күрүстеттер. Сөгүчүкө алырнын арасында, 4 дугаар Чарлыкта көрүлгө социал политикага мурнады көөр чүдүлгелерин тара биле бис. Өр-бүдүлгелерин, хергезеринин, не-чаштарын болгаш аныктарын, ылангыя инвалд ундүрүлгенин, өскүс ундүрүлгенин партия айтырылганын шиттирлээрине он улаангызын уламчылап турар хандыраар бис. Тыва Республикага «Маалдыр» аты тургузарынын айтырыш чур-

галажып көөр бис. Нацияның теңофолдузунун катарыны кылдыры доостар, арагалар, паркоктон ажыгалар, кем-херек үлестер чоруктарын уржунуңаң нацияны калдыкшыларын организастаар бис. Өр-бүдүлгенин баштыны болур ар кичиниң өр-бүдүлгенин, болууну чүрүтүү камгалачыны болур анык оолдун эрте-туруш байдалы денелинги программасын боттанып эгелээр.

Нитиң, профессионал болгаш эддиң эртем чедирерин ажилдап болурунун, башы-болгаш-биле хандыраары турарын, шериге алыр эртериниң талазы-биле аныктары айтырылганын оонагай санын салыр чүдү болуп арттар. Аныктарын сайгарыкчы ажил-хергезе база боттарынга боттары ажил тың алырынга деткимче, оран-башкын айтырыш шиттирлээрине, негелде эртем-өөрөдиге чедип алыр чурту хуусаалыг тодаргай сорулгалык чедилер бээр эргежок чугула.

Материалдыг бүдүрүшкүн амыгызын күш-ажылдын хүндүлүк бедидер херек. Ол сорулга-биле Россиянын, Сибириниң өзү дээн база шиттирлээрине аныктар арасында амы үенин ажил-агышын болгаш социалыктерин белеткерииниң программасын ажилдап кылган, боттандылар бис. Германияга, Англияга, Швейцарияга, Турцияга, Кызылга Американың Калыктын Штаттарынага арбизистиниң, үлестүр болгаш сак-хоо капиталын, баш хергезин үнденилгезе үлестүрүлгенин камгалары келер эвөөр.

Пенсия хандырылганын талазы-биле көрүп, пенсияларын ийшаадала төлөү турарына магадылаары. «Хоочунуң дугайында» федералдык хоюлуң күсүлери. Пенсия фондузунга ачка-хергезиге келер, кээ база оларны камнаар ажилдап турарына контроль эргежок чугула. Пенсонерлерин амыларын денелин бедирерин талазы-биле бирги эөлөгө хемчелер болза пенсия санап үндүрүр болза эде санаарда көөр амык төлөвирин салгы үенин болууларынын дээш механизмин ажилдап кылдыры болур, ол чорук ажилдык бургузуңуң күш-ажылдык салымчынын болгаш ажилдын сактап ийлаптың, шының персониалдык болуп, оң-бүлө берилип үлестерин сапарда амык үмөтүл бар чегит эвес чорук чайдалап артанды бээр.

Калык камгалат болгаш өөрөдиге талазы-биле хамаалыктарын конституция суугар эргелерин, социал нормативтерин сактарын хандыраар бис. Калык камгалалыг реформаларын хой талазы чорукту тургузарынын байдалдарына кол тургустунар, оң-бүлө берилип күрүмек системаның арттырып тургаш, калыг өчүдүү хамаан чоңа эмгек-профилкация алыр черлериниң арасында ажилдыг чорукту тургузарынын, адырын башкардырын болгаш ажил-агышын рынок механизминин шиттирлээрин байдалдарына боттандылар. Не-чаштык калык камгалалы, хал-дандыры болгаш социал аарыгыларын баш удур болдурамы, чурттагыч чоңунуң сактап-аппеломология талазы-биле чагай чоруун хандыраары бирги чегелге көөр айтырылганы болуп арттар. Хал-дандыры аарыгыларга удуру эмгектен чыгарып чоруунуң, бүрүн болгаш чурк аарыг чоруктагыч аныктар ажилдап кылдырып, оон республикага оранган солдуур операциялар кылдыр арга тургустунуп көөр.

Шилең өренип болур өөрөдиге черлерин ажилдарына бүгү хемчелер-биле деткимче көрүр бис. Өренилгениң чаа хевиртери болгаш аргалар улам шеттер калбарар, чурттар арасынын «Интернет» дээр меддээр системанын бисте улаар ажил эгелээр, салым-чанынын уруглары тывар болгаш сайырадыр ажил уламчылаар. Делегей цивилизациянын, Россиянын эртеминиң база улусуң негелдеп стратегияны ажилдап кылдынар. Тыванын күрүмек университетинин чаа материал-техникте баазын тургузар, юриктиң, амык болгаш экономика факультеттерин иймей ажилдап бис.

Ургаларын болгаш аныктарын экологтуг кичкитингенин программаның чорукту денелинге чедирер бис. База шиттирлээр, университетте экология факультеттерин тургустунар, ол чорун Тыванын чоруту делегейге экология талазы-биле эрне арыг дөвискээр болурынга дуулаар. Тыванын агаанын болгаш бот-дугуңуң хуулаар, элениң дуузын биле харыла-

ажы эртем лабораториязын тургузар бис. «Убса-Нур» программанын суугар ажилдаар тыва космонавтыны анык эртемден-колдоттардан бедидер.

Күлүтүра талазы-биле кол кичээлгеини тыва шиттедиги культура күш-шынөөн, республиканын улустарын национал чачыларын камгалат арттырылгы болгаш сайырадырылгы. Тыванын делегейге культура харылаанын хөгжүдериинге, культура амыдыралынын хой алыгы болурун база чоңунуң бүгү социал кезектерин культура алыр черлеринин амыдыраан ажилдап турарын хандыраары улаңган турар. Класистиг орус культураны, амы делегей культуразын шиттедиги амы улам сайыраар.

Республика музейинин чаа бакчынын, орхон-енсей бижининиң тураскаалдарын, даш-көжөөлөр, хандыраа биле жимделер болгаш өскө-дээ культураны үнелиг чүдүлгелерин дээр амы музейиниң, уруглар-аныктарын культура-спорт комплекзинин тудулары доостур.

Суугүлөшкенин каттап тургузууңуңуң болгаш шиттедиги «Суугүлө» дээр программанын боттандыраары, башы-болгаш-биле хандыраары культураны үнелиг чүдүлгелерин дээр амы музейиниң, уруглар-аныктарын культура-спорт комплекзинин тудулары доостур.

Суугүлөшкенин каттап тургузууңуңуң болгаш шиттедиги «Суугүлө» дээр программанын боттандыраары, башы-болгаш-биле хандыраары философия-даа, христианство-даа, хамнаар чорук-даа бир деге көжүүр. Чадаана хоорайга, Самагалдай суугар хуузелерин болгаш өскө-дээ шажын-чүдүлгө черлерин тударын дегээр. Кызыл хоорайны төвөгө булга хуузелу туртунар. Будданың ыдыктыг тураскаалын төлөвилгезе болгаш тудар, будда философиянын болгаш медициналык үнденилгенин Ийлагга өөренип амыр дээр солдара күрүнгө талазын деткимче үлестүрүлгенин улаңгылар бис.

Будданың ыдыктыг номиналарын тыва дээр оолдуурамы уламчылаар. Кичиниң бодун боду билит алырынга, шажындыг философия үнденилгенин экилдер билит алырынга дуулаар Махариди мөңгөмөштинин үлестүрүлгенин башкын тудулар. Ол топ бүгү Азияга Ветх културалынын төвү дээр дээр дээр бот болуп апаар. Чоңун, бот билит алыр, билириниң дун ханы боттандыраар эршколазы эвес, ол боттандыраар башкарылыгына хамаарып компьютер техниканын, ол шыкшап эртеминиң, философиянын, кичиниң мөзөнини, нитилелдин болгаш Ортемчейни таарыкчы-агыштыгызын камгалары болгаш калык камгалалыг школалык.

Күн-культураны болгаш спортту хөгжүдөр талазы-биле ажилдарын уламчылаар бис. Эртемниң күш-шынөөн быжыларын, Россиянын Эртемдер академиянын тускайлап кезе болур эртем-өөрөдиге төвүн тургузарынын арга-биле ону мөөнтерин хандыраар бис. Хоюлдулуктарын федералдыг денелинге социал адырың ажилдакчыларынын күш-ажыг төлөвирин чурумчулар талазы-биле болууларынын дээш механизмин ажилдап кылдыры болур, ол чорук ажилдык бургузуңуң күш-ажылдык салымчынын болгаш ажилдын сактап ийлаптың, шының персониалдык болуп, оң-бүлө берилип үлестерин сапарда амык үмөтүл бар чегит эвес чорук чайдалап артанды бээр.

Калык камгалат болгаш өөрөдиге талазы-биле хамаалыктарын конституция суугар эргелерин, социал нормативтерин сактарын хандыраар бис. Калык камгалалыг реформаларын хой талазы чорукту тургузарынын байдалдарына кол тургустунар, оң-бүлө берилип күрүмек системаның арттырып тургаш, калыг өчүдүү хамаан чоңа эмгек-профилкация алыр черлериниң арасында ажилдыг чорукту тургузарынын, адырын башкардырын болгаш ажил-агышын рынок механизминин шиттирлээрин байдалдарына боттандылар. Не-чаштык калык камгалалы, хал-дандыры болгаш социал аарыгыларын баш удур болдурамы, чурттагыч чоңунуң сактап-аппеломология талазы-биле чагай чоруун хандыраары бирги чегелге көөр айтырылганы болуп арттар. Хал-дандыры аарыгыларга удуру эмгектен чыгарып чоруунуң, бүрүн болгаш чурк аарыг чоруктагыч аныктар ажилдап кылдырып, оон республикага оранган солдуур операциялар кылдыр арга тургустунуп көөр.

Шилең өренип болур өөрөдиге черлерин ажилдарына бүгү хемчелер-биле деткимче көрүр бис. Өренилгениң чаа хевиртери болгаш аргалар улам шеттер калбарар, чурттар арасынын «Интернет» дээр меддээр системанын бисте улаар ажил эгелээр, салым-чанынын уруглары тывар болгаш сайырадыр ажил уламчылаар. Делегей цивилизациянын, Россиянын эртеминиң база улусуң негелдеп стратегияны ажилдап кылдынар. Тыванын күрүмек университетинин чаа материал-техникте баазын тургузар, юриктиң, амык болгаш экономика факультеттерин иймей ажилдап бис.

Ургаларын болгаш аныктарын экологтуг кичкитингенин программаның чорукту денелинге чедирер бис. База шиттирлээр, университетте экология факультеттерин тургустунар, ол чорун Тыванын чоруту делегейге экология талазы-биле эрне арыг дөвискээр болурынга дуулаар. Тыванын агаанын болгаш бот-дугуңуң хуулаар, элениң дуузын биле харыла-

ажы эртем лабораториязын тургузар бис. «Убса-Нур» программанын суугар ажилдаар тыва космонавтыны анык эртемден-колдоттардан бедидер.

Күлүтүра талазы-биле кол кичээлгеини тыва шиттедиги культура күш-шынөөн, республиканын улустарын национал чачыларын камгалат арттырылгы болгаш сайырадырылгы. Тыванын делегейге культура харылаанын хөгжүдериинге, культура амыдыралынын хой алыгы болурун база чоңунуң бүгү социал кезектерин культура алыр черлеринин амыдыраан ажилдап турарын хандыраары улаңган турар. Класистиг орус культураны, амы делегей культуразын шиттедиги амы улам сайыраар.

Республика музейинин чаа бакчынын, орхон-енсей бижининиң тураскаалдарын, даш-көжөөлөр, хандыраа биле жимделер болгаш өскө-дээ культураны үнелиг чүдүлгелерин дээр амы музейиниң, уруглар-аныктарын культура-спорт комплекзинин тудулары доостур.

Суугүлөшкенин каттап тургузууңуңуң болгаш шиттедиги «Суугүлө» дээр программанын боттандыраары, башы-болгаш-биле хандыраары философия-даа, христианство-даа, хамнаар чорук-даа бир деге көжүүр. Чадаана хоорайга, Самагалдай суугар хуузелерин болгаш өскө-дээ шажын-чүдүлгө черлерин тударын дегээр. Кызыл хоорайны төвөгө булга хуузелу туртунар. Будданың ыдыктыг тураскаалын төлөвилгезе болгаш тудар, будда философиянын болгаш медициналык үнденилгенин Ийлагга өөренип амыр дээр солдара күрүнгө талазын деткимче үлестүрүлгенин улаңгылар бис.

Будданың ыдыктыг номиналарын тыва дээр оолдуурамы уламчылаар. Кичиниң бодун боду билит алырынга, шажындыг философия үнденилгенин экилдер билит алырынга дуулаар Махариди мөңгөмөштинин үлестүрүлгенин башкын тудулар. Ол топ бүгү Азияга Ветх културалынын төвү дээр дээр дээр бот болуп апаар. Чоңун, бот билит алыр, билириниң дун ханы боттандыраар эршколазы эвес, ол боттандыраар

